

4 paskaita. Planas

- **Daiktavardžio** gramatinių kategorijų apžvalga (skaičius, apibrėžtumas, giminė, linksnis)
 - **Žodžių ryšių raiška:** valdymas ir derinimas
- **Būdvardžio ir prieveiksmio laipsnis**
- **Veiksmazodžio** gramatinių kategorijų apžvalga (laikas, asmuo, nuosaka, veikslas, rūšis)
- **Gramatinių kategorijų raiška** (pradžia)

Gramatinė kategorija

Jau žinome, kad:

- būtinąsios papildomos (t. y. neskaičiuojant pačių žodžių) pranešimo ypatybės yra **gramatinės kategorijos**
- gramatinės kategorijas sudaro lygiavertės **gramatinės reikšmės**

Daiktavardžio gramatinės kategorijos

1. Skaičius
2. Linksnis
3. Giminė (klasė)
4. Apibrėžtumas

Daiktavardžio gram. kat.: skaičius

*Pagav-**au** auksin-**ę** žuvel-**ę** (1, 1)*

*Pagavo-**me** auksin-**es** žuvel-**es** (>1, >1)*

• **Skaičiaus** (angl. *number*) **kategorija objekto priklausymą kiekio grupei**. Dažniausiai skiriama:

- 1 objektas (vienaskaita)

- >1 objektas (daugiskaita)

- Rečiau – dviskaita (2 objektai), triskaita (3 objektai), paukalis/keliaskaita (nedaug objektų)

Daiktavardžio gram. kat.: skaičius

- **Skaičiaus kategoriją turi daiktavardžiai**, juos pakeičiantys asmeniniai **įvardžiai** (*aš – mes, tu – jūs, jis – jie, ji – jos*)
- Pasitaiko daiktavardžių, kurie skaičiumi nekaitomi, pvz.: *kraujas, grožis, metai, kelnės*

Žodžių ryšių raiška: derinimas

Derinimas (angl. *agreement*) – vieno žodžio gramatinių ypatybių suteikimas kitam žodžiui

Žodis, primetantis derinimą, vadinamas **derinimo davikliu** (angl. *agreement trigger*), o derinamasis žodis – **derinimo gavikliu** (angl. *agreement target*):

- *Įdom-**i** nuobod-**aus** rašytoj-o knyg-a*
- *Nuobod-**i** įdom-**aus** rašytoj-o knyg-a*
(daiktavardžiai – derinimo davikliai, būdvardžiai — **gavikliai**)

Derinimas skaičiumi

Būdvardžiai (ir į juos panašūs žodžiai) **skaičiumi** gali būti **derinami su daiktavardžiais**:

- Derinimas NP viduje:

*keli-**as** auksin-**es** žuvel-es*

- Predikatyvo derinimas su subjektu:

*Jon-as buvo pavarg-**ęs***

Asmenuojamosios veiksmažodžių formos (gali būti) **derinamos skaičiumi su veiksniumi** (arba ne tik):

- aš pagav-**au**

jūs pagavo-**te**

Daiktavardžio gram. kat.: linksnis

Petr-ai, ar girdėjai, kad auksinė žuvel-ė Jon-ui padovanojo brangų žem-ės sklyp-ą Vilni-uje su vaizd-u į Nerį, kur-į j-is jau ruošiasi parduoti?

- **Linksnio** (angl. *case*) kategorija žymi situacijos dalyvių tarpusavio santykius, rodo jų vaidmenis (palyginkime su sintaksinėmis funkcijomis: veiksnys, papildinys, aplinkybė, pažymins)
- NB: **šauksmininkas** žymi pranešimo adresatą (į ką kreipiamasi)
- Daiktavardžiai ir asmeniniai įvardžiai linksnio kategoriją **turi**, kitais atvejais ji **derinamoji**

Žodžių ryšių raiška: valdymas

Valdymas (angl. *government*) – priklausomojo dėmens formos nulėmimas, rodantis to dėmens santykį su pagrindiniu

Plg. veiksmazodžių *norėti* ir *paskolinti* nulemiamas jų valentinių palydovų (argumentų) formas:

*Aš noriu **miego*** (kilm.)

*Jonas paskolino **papūgai*** (naud.) ***ausines*** (galin.)

Žodžių ryšių raiška: valdymas

Paprastai kalbama apie veiksmažodžių valdymą, bet gramatinės formos gali valdyti ir kitos žodžių klasės, plg. linksnių valdymą:

*litras **benzin-o*** (valdo daiktavardis)

*pilnas **vanden-s*** (valdo būdvardis)

*dešimt **student-ų*** (valdo skaitvardis)

*daug **darb-o*** (valdo prieveiksmis)

*ant **kaln-o**, apie **draug-us**, su **įkvėpim-u*** (valdo prielinksniai)

Daiktav. gram. kat.: apibrėžtumas

Palyginkime:

- *Nupirk jam raudoną kaklaraištį*
- *Nupirk jam **raudonąjį** kaklaraištį*

- *Pietausime mažame kambaryje*
- *Pietausime **mažajame** kambaryje*

- **Apibrėžtumo** (angl. *definiteness*) kategorija pažymi, kad tam tikras objektas yra jau žinomas, jau minėtas arba kitaip išsiskiria iš kitų objektų

Daiktav. gram. kat.: apibrėžtumas

- Liet. k. objektų apibrėžtumas žymimas apibrėžiamosiomis (įvardžiuotinėmis) formomis, rodomaisiais ir neapibrėžiamaisiais įvardžiais, plg. dar:
- *Vakar sutikau **tokį vieną keistą** žmogų*
(neapibrėžtas objektas)
- *Vakar vėl sutikau **(tą) keistąjį** žmogų*
(apibrėžtas objektas)
- Kitose kalbose apibrėžtumą perteikia **artikeliai, įvardžiai**, t. p. spec. bdv. formos (kaip liet. k.)

Daiktav. gram. kat.: giminė/klasė

*Vis-**os** mergin-os gaudė dideli-**us** karši-us*

*Vis-**i** vaikin-ai gaudė didel-**es** kuoj-as*

- **Giminės** (angl. *gender*) **kategorija žymi objekto priklausymą tam tikrai klasei**, kuri matoma iš derinimo
- Yra daug kalbų, kur giminė turi sąsajų su biologine lytimi (bet nebūtinai ją rodo)
- Tada skiriama **vyriškoji, moteriškoji ir niekatroji** (bevardė) giminė

Daiktav. gram. kat.: giminė/klasė

- Giminė gali turėti ir kitą skyrimo pagrindą, kur ryšio su lytimi nėra, plg. sangų (*Sangu*, Nigerio-Kongo k. šeima, Gabonas ir kt.; Audring 2016)

Gender	Semantic Characterization
1/2	only (but not all) humans
3/4	most plants ; also some animals, concrete nouns, abstract nouns
5/6	most body parts , most fruits ; also some humans, plants, concrete nouns, abstract nouns
7/8	most artifacts ; also some humans, plants, concrete nouns, abstract nouns
9/10	most animals ; also some plants, concrete nouns, abstract nouns

Giminė ir derinimas

- **Daiktavardžiai** giminė nėra kaitomi, jie ją turi
- **Būdvardžiai**, būdvardiški įvardžiai ir skaitvardžiai **gimine derinami su daiktavardžiais** arba **asmeniniais įvardžiais** (jau minėjome, tik prisimename):
 - derinimas NP viduje: *keli-**as** auksin-**es** žuvel-es*
 - predikatyvo derinimas su veiksnium: *Jon-as buvo pavarg-**ęs**, Sandr-a buvo pavarg-**us-i***

Būdvardžio ir prieveiksmio laipsnis

- *Pagavau auksinę žuvelę greič-**iau** už tave.
Tiesa, ji buvo maž-**esnė**, nors mano norai did-**esni***
- **Laipsnio** (angl. *grade / degree of comparison*) kategorija žymi santykinius neprocesinės ypatybės skirtumus
- Paprastai skiriami 3 laipsniai:
 - 1) nelyginamasis (neutralus)
 - 2) aukštesnysis (palyginti didesnė ypatybė)
 - 3) aukščiausiasis (didžiausias ypatybės laipsnis)

Veiksmažodžio gramatinės kat-jos

1. Laikas
2. Veikslas
3. Asmuo
4. Nuosaka
5. Rūšis

Veiksmažodžio gram. kat.: laikas

- (a) *Turi-u daug laisvo laiko*
 - (b) *Turėj-au daug laisvo laiko*
 - (c) *Turė-davau daug laisvo laiko*
 - (d) *Turė-siu daug laisvo laiko*
-
- **Laiko** (angl. *tense*) **kategorija žymi aprašomos situacijos (P) santykį su kalbėjimo momentu (KM):**
 - (a) P = KM
 - (b), (c) P anksčiau už KM (jų skirtumą netrukus aptarsime)
 - (d) P vėliau už KM
-
- Apie santykinį laiką žr. *Kalbos konstruktoriuje* ar kt.

Asmuo

(a) <i>Pagav-au</i>	(d) <i>Pagav-ome</i>
(b) <i>Pagav-ai</i>	(e) <i>Pagav-ote</i>
(c) <i>Pagav-o</i>	(f) <i>Pagav-o</i>

Asmens (angl. *person*) kategorija žymi komunikacijos akto dalyvius, kuriems priskiriama predikacija (veiksmas):

- (a), (d) adresantas
- (b), (e) adresatas
- (c), (f) nedalyvaujantis

•Asmuo yra veiksmožodžio *derinamoji* kategorija (dėmesio: kai kuriose kalbose vksm. derinamas ne tik su subjektu, bet ir su objektu (-ais), todėl kalbama apie veiksmožodžio kategoriją, kuri išreiškia derinimą su *argumentais*)

Nuosaka

- (a) *Sédži-**u** sau čia ir gaud-**au** auksines žuvelės*
- (b) *Jei turė-**čiau** laiko, gaudy-**čiau** auksines žuvelės*
- (c) *Sédė-**k** čia, niekur nei-**k** ir pagau-**k** man auksinę žuvelę!*
- (d) ***Te**-pagauna kiekvienas iš jūsų šiemet po auksinę žuvelę!*
- (e) *Jis ten séd-**įs** ir gaud-**ąs** auksines žuvelės*

Nuosaka

Tradiciškai: **nuosakos** (angl. *mood*) kategorija žymi kalbėtojo (adresato) santykį su pranešimu:

- (a) tiesa – tiesioginė nuosaka
- (b) galimybė – tariamoji nuosaka
- (c), (d) adresanto valia, noras (pageidavimas) – liepiamoji ir geidžiamoji nuosakos
- (e) gauta informacija – netiesioginė nuosaka

- Realis vs. irealis (žr. *Kalbos konstruktorius*)
- (e) – **evidencialumas** (informacijos gavimo būdas)

Veikslas

- **Veikslas (aspektas, *aspect*)** – veiksmožodžio kategorija, nusakanti veiksmo pobūdį tam tikru aspektu

- Dažnai aspektas (veikslas) suvokiamas ir aprašomas kaip **dvinarė kategorija**:

 - a) žymi veiksmo trukmę, tęsimąsi, tai **imperfektyvinis** aspektas
 - b) žymi įvykį, tai **perfektyvinis** aspektas

Veikslas

Plg. naujosios graikų k. sistemą: laikas (būt./būs.) + aspektas (imperfektyvinis/perfektyvinis):

(1) έ-γραφ-α (έ-**graf**-a) 'I was writing; I used to write';
'rašiau; rašydavau' (**imperf.** asp.)

(2) έ-γραφψ-α (έ-**graps**-a) 'I wrote'; 'parašiau' (**perf.** asp.)

(3) θα γράφ-ω (tha **gráf**-ō) 'I shall write' (e.g. 'often');
'rašysiu' (pvz., 'dažnai') (**imperf.** asp.)

(4) θα γράψ-ω (tha **gráps**-ō) 'I shall write' (e.g. 'now');
'parašysiu' (pvz., 'dabar') (**perf.** asp.)

Rūšis

- (a) *Aš pagavau tą žuvelę spiningu!*
- (b) *Ta žuvelė **buvo** (mano) **pagauta** spiningu!*

- **Rūšies** (*voice*) **kategorija žymi veiksmo santykį su jo atlikėju:**
 - (a) veikiamoji rūšis (veiksnyis yra veiksmo atlikėjas)
 - (b) neveikiamoji rūšis (veiksnyis yra veiksmo objektas, o veiksmo atlikėjas – šalutinis objektas)

- Apie rūšį kitaip: subjekto (arba kitą sintaksinę funkciją turinčio argumento) išstūmimas iš privilegijuotos pozicijos (pvz., žr. *Kalbos konstruktorių*)

Literatūra

- *Kalbos konstruktorius*, 38–68 (gramatinės daiktavardžio, būdvardžio, prieveiksmio ir veiksmožodžio kategorijos) ir ten rekomenduojama literatūra
- Kiti Jūsų pasirinkti vadovėliai ir seminarų medžiaga gramatinių kategorijų ir jų raiškos temomis
- Sangų k. giminės aprašas: Audring, Jenny, Gender, *Linguistics: Oxford Research Encyclopedias*, 2016 (<http://linguistics.oxfordre.com/view/10.1093/acrefore/9780199384655.001.0001/acrefore-9780199384655-e-43>)

Gramatinių kategorijų (GK) raiška

- Prisiminkime: objektus ir ypatybes reiškiamo žodžiais
 - Dabar kelkime klausimą:
o kaip galime reikšti gramatines kategorijas (GK)?
1. Žodžiais
 2. Žodžių dalimis
 3. Kitais būdais

GK raiška: žodžiai

- Gramatinės kategorijos gali būti reiškiamos **specialiais žodžiais**, plg.:
- **linksnis**: *for John* (netiesioginis objektas, plg. liet. naud. *Džon-**ui***)
- **apibrėžtumas**: *a / the red tie*
(plg. liet. *raudonas-**is** kaklaraištis*, apibrėžiamoji bdv. forma)
- **laipsnis**: *more expensive*
(plg. liet. aukštesn. l. *brang-**esn-is***)

GK raiška: žodžiai

- **laikas:** *will buy* (plg. lie. *pirk-s*)
- **nuosaka:** *would buy*
(plg. lie. *pirk-tų*, bet lie. *tegu nuperka* – geidžiamoji nuosaka žymima atskiru žodžiu)
- Kai GK reiškiamos **specialiais žodžiais**, toks raiškos būdas vadinamas **perifrastiniu / analitiniu** (angl. *periphrastic, analytic*)
- Jei toks raiškos būdas kalboje vyrauja, ta kalba vadinama **analitine**

GK raiška: žodžių dalys

- Jei GK reiškiamos ne atskirais žodžiais, tada kalbame apie **neperifrastinį** žymėjimą

- Neperifrastinis žymėjimas būna:
 - **jungtinis** (angl. *concatenative*)
 - **nejungtinis** (angl. *non-concatenative*)

GK raiška: žodžių dalys

- Jei gramatinės kategorijos reiškiamos **žodžių dalimis**, toks būdas vadinamas **jungtiniu / sintetiniu** (jei jis vyrauja, kalba t. p. vadinama **sintetine**, angl. *synthetic*)
- Priklausomai nuo to, ar skirtingų gramatinių reikšmių žymikliai susilieja, skiriama:
 - **agliutinacinė** raiška (žymikliai nesusilieja)
 - **fuzinė** raiška (žymikliai susilieja)

GK raiška: žodžių dalys

□ **Agliutinacinės** raiškos atveju žodžio dalys paprastai žymi tik po vieną gramatinę reikšmę, o **fuzinėse** – po kelias, plg. turkų (agliutinacinė) ir lietuvių (fuzinė), ypač daugiskaitoje:

□ turkų *adam* ‘vyras; žmogus’

SG.

nom. *adam* ‘vyr-as’

acc. *adam-ı* ‘vyr-a’

gen. *adam-ın* ‘vyr-o’

dat. *adam-a* ‘vyr-ui’

PL.

adam-lar ‘vyr-ai’

adam-lar-ı ‘vyr-us’

adam-lar-ın ‘vyr-ų’

adam-lar-a ‘vyr-ams’

GK raiška: kelių būdų galimybė

- Vienoje kalboje keli raiškos būdai gali derėti, plg. analitinį ir sintetinį (žr. lent.)
- Taip pat ir kalbose, kurioms būdinga fuzinė raiška, gali būti aiškių aglutinacijos pavyzdžių, plg. lie. *maty-dav-o-me*:
- -*dav*- 'kartojimasis'
-*o*- 'praeitis'
-*me* 'adresantas >1'

Analitinė	Sintetinė
angl. <i>at home</i>	lie. <i>nam-uose</i>
lie. <i>pas tave</i>	suom. <i>sinu-lla</i>
angl. <i>I am praised</i>	lot. <i>laud-or</i> (greta analit. <i>laudatus</i>
liet. <i>esu giriamas</i>	<i>sum ,esu pagirtas'</i>)

Literatūra

- *Kalbos konstruktorius*, 68–72 (gramatinių kategorijų raiška, iki nejungtinės)
- Kiti Jūsų pasirinkti vadovėliai ir seminarų medžiaga gramatinių kategorijų ir jų raiškos temomis
- Sangų k. giminės aprašas: Audring, Jenny, Gender, *Linguistics: Oxford Research Encyclopedias*, 2016 (<http://linguistics.oxfordre.com/view/10.1093/acrefore/9780199384655.001.0001/acrefore-9780199384655-e-43>)